
Karolina Lukač
Muzej Brodskog Posavlja
Slavonski Brod
karlukac@gmail.com

UDK 929 Lukić, L.
314.87(497.54)“19/20“
Prethodno priopćenje
Primljeno: 8. lipnja 2016.
Prihvaćeno: 13. listopada 2016.

Zašto nam narod propada?

PROMIŠLJANJA LUKE LUKIĆA O RAZLOZIMA RASPADA SELJAČKIH OBITELJSKIH ZADRUGA I „BIJELOJ KUGI“ NA PODRUČJU BRODSKOG POSAVLJA

- Dio rukopisne ostavštine učitelja i etnografa Luke Lukića, u kojima je godinama bilježio događaje, običaje, narodnu glazbu i jezik brodskog Posavlja potaknut *Osnovom za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* Antuna Radića, čuva se u Muzeju Brodskog Posavlja. U jednoj od sačuvanih bilježnica, koja se donosi u radu, Lukić iznosi svoje viđenje propadanja sela i naroda, odnosno negativnih procesa koji su utjecali na svjetonazor i demografske promjene na početku 20. stoljeća, kada je tema depopulacije bila sastavni dio mnogih rasprava.

Ključne riječi: Lukić, Luka
depopulacija, Slavonija

UVOD

U Etnografskom odjelu Muzeja Brodskog Posavlja čuva se dio rukopisne ostavštine učitelja i etnografa Luke Lukića. Iako je po zanimanju bio učitelj, godinama je marljivo bilježio i opisivao raznorazne događaje, običaje, narodnu glazbu i jezik sela brodskog Posavlja, potaknut *Osnovom za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* Antuna Radića iz 1897. godine (Primorac 2010: 27). Od obilne bibliografije radova djelomice je objavljen samo manji segment Lukićevih radova. Etnografski odjel Muzeja Brodskog Posavlja čuva tek manji dio rukopisne građe koju čine bilježnice i zasebni listovi, pjesmarice i notni zapisi, novosti i crtice iz seoskog života, zapisi o zbivanjima na selu za vrijeme Prvoga i Drugoga svjetskog rata, omotnice različitog sadržaja (crteži, pisma, zapisi). Cilj ovog rada nije utvrđivanje čimbenika koji su utjecali na promjene organizacije obiteljskog života, već kroz usporedbu rada Luke Lukića s

radovima njegovih suvremenika dati pregled Lukićevih promišljanja o razlozima raspada kućnih zadruga krajem 19. i početkom 20. stoljeća te pada nataliteta na području brodskog Posavlja.

BIOGRAFSKE CRTICE IZ ŽIVOTA LUKE LUKIĆA

U prosincu 2015. navršilo se 140 godina od rođenja Luke Lukića¹ koji je rođen u seljačkoj obitelji u Brodskom Varošu 4. prosinca 1875., a umro je 28. svibnja 1956. u Varošu gdje je i pokopan na seoskom groblju. Iz Lukićeve *Autobiografije*² i bilježnice naslova *Što sam doživio u svom životu? od g. 1890.-1940.* doznajemo da je rođen kao treće dijete od oca Đure i majke Stane rođ. Filajdić.³ Njegova starija sestra tada je imala četiri, a brat Stjepan dvije godine. Bez majke je ostao samo desetak dana nakon rođenja, o čemu svjedoči zapisom:

„Kako je bilo zima, a matere bilo stid ići u sobi van, to je išla u zahod do 20 koraka daleko od kuće. Tu se ona u porodu rashladi. Činilo joj se, kao da netko viče: Stana, ne idi više u zahod! Ona se rashladila, dobije groznicu i umre dne. 20. prosinca. Ostasmo nas dvije sirote. Sprva me uzela na brigu strina Anka, tako do poklada – no kad je ona dobila groznicu – nije baka dala, da ju dalje sisam, već su me s mlijekom napajali.⁴ U proljeće 1876. g. uzme me teta Tekla...“, a već s godinom dana „...dobijem žestok prolijev (...) da se nije znalo hoću li ostati živ. Što pojedem, izadje van. Tako bilo dulje vremena.“ (Lukić 1939: E/A/1/KT/3).

Školovao se u Varošu, Brodu i Petrinji. U Varošu je pohađao nastavu dvije godine, nakon čega je školovanje nastavio u Brodu na Savi. Na (ne)prilike tadašnjeg vremena upućuje bilješka „Sve do 8. r. išao sam u opancima i u gaćama u školu, a i bos... onda mi je tetka kupila cipele i bio sam gospodin.“ (Ibid.).

U jesen 1889. odlazi na daljnje školovanje na Kraljevsku učiteljsku školu u

1 Povodom 140 godina od rođenja i 60 godina od smrti Luke Lukića, u svibnju 2016., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Odsjek za etnologiju u Zagrebu, Grad Slavonski Brod i Općina Klakar organizirali su znanstveni skup *Luka Lukić – život i djelo* na kojem je predstavljen i izbor rukopisa iz Muzeja Brodskog Posavlja.

2 Bilježnica formata 21 x 17 cm. Rukopisom ispisano: *Autobiografija. Luka Lukić, učitelj pučke škole*. Bilješke se odnose na razdoblje od 1885. godine do 3. razreda srednje škole. Stranice nisu numerirane.

3 Bilježnica formata 20,5 x 16,5 cm u kojoj opisuje razne doživljaje, osobne ili poznanika iz Varoša, Petrinje, Broda i Kaniže. Rukopisom ispisano: *I. dio Što sam doživio u svom životu od g. 1890.-1940.* Stranice nisu numerirane.

4 U bilježnici naslovljenoj *Što sam doživio u svom životu od g. 1890.-1940. Uvod i napomene*, navodi kako je bio bolestan šest mjeseci.

Petrinju i stanuje kod Anke Matasić.⁵ Prvo radno mjesto dobio je 1894. u Kaniži. Tri godine poslije odlazi u Brezine, a zatim u selo Gaj. Kao učitelja sebe opisuje:

„Ja sam se u školi držao neobično dobro. S djecom sam bio dobar, al su morali biti mirni u školi i ići svi redovito u školu. Sa narodom sam bio vrlo uljudan i prijazan. A kad je došao prvi ispit, bili su svi veseli, što djeca dobro znaju.“ (Ibid).

Godine 1900. odlazi u selo Klakar ili Klakarje, kako ga sam naziva, gdje ostaje do odlaska u mirovinu 1937.⁶ Nakon umirovljenja vraća se u Varoš i nastavlja svoj zapisivački rad. Kao učitelj radio je više od četrdeset godina i bio aktivan sudionik svih zbivanja u Klakaru čime je stekao uvid u svakodnevni život i običaje sela. Na temelju vlastitog iskustva kao *sudjelujućeg promatrača* pisao je opsežne rukopise materijalne, duhovne i društvene kulture sela okolice Slavonskog Broda.

Potaknut *Osnovom za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* Antuna Radića, zapisivao je život, običaje i narodne napjeve brodske okolice. Suradivao je s tadašnjom Jugoslavenskom akademijom znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Maticom hrvatskom, Institutom za narodnu umjetnost i glazbenim časopisom *Sveta Cecilija* u kojem je objavljeno desetak njegovih etnomuzikoloških zapisa kojima su dodavani i opisi narodnih običaja. Suradnja s navedenim časopisom odvijala se od 1920. do 1936. godine. Najznačajnijim radom objavljenim u *Sv. Ceciliji* smatra se studija *O pučkom pjevanju u Slavoniji*, iz 1923., gdje uz opise vokalne folklorne glazbe i karakterističnih pojava na području broskog Posavlja, daje dvadesetak cjelovitih zapisa napjeva te fragmente iz transkripcija pojedinih svjetovnih i crkvenih pjesama. Osim bilježenja pučkih napjeva, Lukić se bavio opisivanjem svih pojava iz narodnog života koji su dakako bili vezani s glazbenom praksom. Intenzivno je suradivao i s etnomuzikologom Vinkom Žgancem, na čije je inzistiranje uredio zapise narodnih napjeva te ih prepisao na melografske kartice (Krajnović 1999: 76).⁷

Etnomuzikološkom radu Luke Lukića, koji obuhvaća zapise napjeva i pjevanih tekstova, opise pjevanja, zabilješke o pjevačima i slično, opise i crteže glazbala, svakako je pomoglo vrijeme provedeno na Kraljevskoj učiteljskoj školi i vježbaonici u Petrinji, gdje je stekao znanja iz glazbene teorije i prakse. Bavio se, među ostalim, podučavanjem pjevanja u školi, vođenjem crkvenog zbora, sviranjem orgulja i melografiranjem. U bilježenju napjeva obuhvatio je širu okolicu Broda na Savi.

5 Teta Ignjata i Dobroslava Brlića.

6 Kroz povijest selo je imalo više inačica imena, od Kalakar, Klakar, Klakary, Klakarye. Do promjene imena iz Klakarje u Klakar dolazi između dva svjetska rata (Blaževac – Pajkov 2016: 31).

7 Akademik dr. Vinko Žganec (Vratišinec, 20. siječnja 1890. – Zagreb, 12. prosinca 1976.). Melograf, muzikolog, etnomuzikolog i zapisivač narodnih plesova, obreda i običaja.

Iako nije bio znanstvenik, nego strastveni ljubitelj narodnog života, njegovo cjelokupno djelo važno je kao izvor za proučavanje nestanka tradicionalnog načina života na selu u brodskom Posavlju. Lukićev najveći rad *Varoš – narodni život i običaji*, objavljen je u tri knjige *Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena*, JAZU Zagreb, od 1919. do 1928. godine. U rukopisima „Opis sela Klakarja“⁸ i *Narodni život – Klakarje* daje cjeloviti uvid u život i običaje tog sela u kojemu je kao učitelj proveo 37 godina.⁹

RASPAD ZADRUŽNOG ŽIVOTA I PROBLEM DEPOPULACIJE

Nije rijetkost da su seoski učitelji u školske spomenice zapisivali podatke o školi i nastavi te podatke o samom selu, arhitekturi, nošnji, a neki od njih upuštali su se i u komentiranje političkog stanja, iznoseći svoja stajališta o različitim negativnim pojavnostima koje su zahvaćale selo i njegove žitelje, ali i narod općenito. Prema Zakonu o osnovnom školstvu svaka je škola morala voditi i čuvati spomenicu koja se vodila tijekom školske godine ili je naknadno upisivana za pojedinu godinu.¹⁰ U nju su upisivani podaci o stanju školskih objekata, o učiteljima, o učenicima, njihov socijalni, a često i vjerski i nacionalni status. Uz povijest škole učitelji su zapisivali događaje u mjestu, povijest mjesta, bilježili geografske i prirodne karakteristike te značajne događaje u samoj državi pa i šire. Time su spomenice često jedini pisani izvor za povijest manjih mjesta.¹¹ Iako je u selu Klakar vođena školska spomenica, Lukić je svoje viđenje stanja u društvu bilježio i u svoje bilježnice.

Upravo u jednoj od takvih bilježnica, koje se čuvaju u Muzeju Brodskog Posavlja, naslova *1. Zašto nam narod propada? 2. O narodnim pjesmama okolice Brodske*¹² u prvom dijelu bilježnice, Lukić iznosi svoje viđenje propadanja sela

8 Monografiju Klakarje Luka Lukić radio je prema Radićevoj *Osnovi* od 1905. do 1952.

9 Opis sela Klakarja opsežan je etnografski rukopis koji se čuva u Odsjeku za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu pod signaturom 128 a, b, c, d, e. Zapis je nastao u razdoblju od 1909. do 1913. godine. U sklopu manifestacije *Lukićevim stopama* u svibnju 2016. predstavljene su tri knjige o materijalnoj kulturi, pripovijetkama i pjesmama iz Klakara, s kritički obrađenom Lukićevom građom.

10 Kada je 1881. godine Vojna krajina sjedinjena s ostalom Hrvatskom, za cijelu zemlju 1888. uveden je jedinstven školski zakon. Upravu i nadzor nad školama preuzeli su općinski školski odbori, a nadzor vršili kotarski i županijski nadzornici te Zemaljska vlada. Zapisi u spomenicama počeli su biti vođeni većinom nakon 1880. godine kad je uvedena obveza pisanja spomenica. Te godine donesena je naredba o tome kako se trebaju pisati spomenice: u prvom dijelu spomenice trebala je biti pisana povijest škole od osnutka, a u drugom dijelu ljetopis škole (Župan 2010: 213, 214).

11 U siječnju 1940. naredbom bana Šubišića određeno je da se uz školsku mora voditi i etnografska spomenica.

12 Zapis dovršen u travnju 1935. Bilježnica je formata 20,5 x 16,5 cm. Naslov ispisan rukopisom: *1. Zašto nam narod propada? 2. O narod. pjesmama okolice Brodske*. Stranice su numerirane rukopisom crnom tintom od 1 do 13. Oznaka E/BILJ/1/KI/3.

i naroda, odnosno negativnih procesa koji su utjecali na svjetonazor i demografske promjene na početku 20. stoljeća (što ga naročito zabrinjava), koje se zbog prirodnog bogatstva Slavonije i tradicijske baštine, nisu smjele dogoditi.¹³ Do sve lošije demografske slike ili propadanja naroda (u materijalnom i duhovnom smislu) doveli su, kako Lukić smatra, niz međusobno povezanih faktora primjerice dijeljenje zajedničke imovine, moda i dukati te želja za lagodnim životom. Lukić je jednako kao i Radić smatrao kako je u narodnoj (seljačkoj) kulturi sačuvana izvorna hrvatska kultura, smanjenje broja stanovnika (Hrvata) vidi osobito pogubnim, jer se time otvara mogućnost sve većeg širenja i utjecaja strane kulture, a čiji se utjecaji već vide primjerice u ruhu, pa čak i nestanka svega narodnog.¹⁴

„Živeći s narodom kroz dugi niz godina, opazio sam na žalost jednu krupnu istinu, a ta je, da nam naš narod propada, a to znači, da ga iz dana u dan biva manje. Po prirodi, položaju zemlje, okolici i načinu života, živimo u vrlo povoljnim prilikama, te se ovo propadanje ne bi smjelo ni osjetiti, a kamo li spominjati, ali što je istina, istina je, ne može se poreći ili kazati da nije. – Kad bi to bila samo jedna općina ili par njih, još ne bi bilo toliko zlo, ali osjećamo i vidimo, da nam gotovo cijela naša Posavina, pa i Podravina, Đakovština, a i Srijem od iste bolesti boluje, t. j. propada, što ne bi moralo biti, i što je žalosno“ (Lukić 1935: 1, E/BILJ/1/KT/3).

Lukićevi stavovi, ako se promatraju u komparaciji s drugom literaturom i tekstovima iste i/ili slične tematike, tek su odraz vremena u kojem su nastali. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća, u još uvijek većinom agrarnom društvu Hrvatske, dogodile su se brojne društvene, političke i ekonomske promjene, a znanost i tehnologija svakodnevno su napredovali i mijenjali svijet. Unatoč tomu što stare vrijednosti i običaji razvijani kroz stoljeća postaju nepotrebni, nepoželjni i počinju nestajati, u svijesti ljudi još uvijek ostaje ukorijenjena tradicionalna podjela prema patrijarhalnim vrijednostima na muškarce i žene. U patrijarhalnom društvu podrazumijevalo se da je žena majka i da je to osnovna uloga žene prema kojoj se mjeri njen ukupan položaj u društvu. Ističu se temeljne razlike muškog i ženskog spola kao prirodno stanje, što je najviše dolazilo do izražaja u obrazovanju, položaju djece u obiteljima te statusu žena u društvenom životu uopće. Rasprave i novinski članci o ovom pitanju govore kako je ženska prirodna uloga da „...rasploduje ljudski rod, bude pratilica svoga muža u veselju i tuzi i dobra domaćica.“ (Ograjšek 2004: 91), čemu pridonosi

13 Termin narod Lukić koristi kao kulturnu kategoriju odnosno u značenju seljaštvo, iako se u nekim dijelovima rukopisa odnosi i na naciju → Hrvat.

14 „Pred 50 godina bilo je tamo samo koji Nijemac, danas ih je skoro $\frac{3}{4}$., te žele i hoće, da je njihova škola, crkva i općina, pače imaju svoju novu njemačku školu, a žele, da im i propovijed u crkvi bude njemačka, prem znaju svi dobro naš jezik. – Što ćemo reći na to?“ (Lukić 1939: 1, E/BILJ/1/KT/3).

i stav bana Héderváryja kako „žena po svom fizičkom i spolnom ustrojstvu nije za javno djelovanje, već joj je poglavita zadaća obitelj.“ (Župan 2010: 214).

Djeca su smatrana bogatstvom, pa se i većina autora koji su pisali o društvu, a posebice o životu u zadružnim obiteljima, slažu s mišljenjem da je uzrok svemu zlu na selu raspad seljačkih zadruga (Brenko 2006: 52, 53).

„Talovi su ovo poslije rata 1918. kod nas veliko zlo i gotovo veliki uzrok našeg narodnog propadanja.¹⁵ Do g. 1914. bilo je to još pomalo u puku, ali sad je to gotovo neka manija i bolest med narodom, te se vrijedna i čestita cura ne može ni udati, ako nema dijela ili tala. Koja majka ima 2 – 3 kćeri, a nema talova, nek pazi, kad će joj se kćeri udati – ikad ili nikad...“ (Lukić 1935: 7, E/BILJ/1/KT/3).

Rasprave o zadrugama (kao ekonomskim organizacijama) počele su se voditi nakon što je u travnju 1848. ban Jelačić dekretom ukinuo vezanost kmetova za zemlju i njezine gospodare. Seljaci postaju vlasnici selišta i započinje razdoblje ubrzanog dijeljenja seljačkih obiteljskih zadruga, dok su u krajiškom dijelu Hrvatske, zbog svoje uloge, ostale netaknute. Paralelno s procesom raspada zadruga, tekao je pokušaj reguliranja običajno zadružnog prava u okviru pisanih zakona (Pavličević 2010: 274; 334-335).¹⁶ Nastojanja su uglavnom stremila očuvanju zadruga od naglog dijeljenja. Zagovornici zadružnog načina života na selu, primjerice pjesnik i političar Ognjeslav Utješenić Ostrožinski, književnik i političar Ljudevit Vukotinović te publicist, političar i gramatičar Brođanin Andrija Torkvat Brlić, kao razloge njihova očuvanja, navode siromašenje hrvatskog seljaka, smanjivanje njegove porezne snage kao i višestoljetnu tradiciju postojanja kućnih zadruga u Hrvata. Godine 1871. razvojačena je Vojna krajina, a time je postupak oko razvrgnuća zadruga izmijenjen. Godine 1880. za Krajinu je donesen zakon kojim je ona u diobi zadruga izjednačena s ostalom Hrvatskom. Članovi zadruge tretirani su kao suvlasnici s pravom na svoj dio s kojim mogu oporučno raspolagati i njime se zaduživati (Marković 2009: 223, 224; Pavličević, 2010: 44-47).

Uzroci raspada zadružnog života tražili su se stoga u vanjskim (društveni i ekonomski faktori) i unutarnjim čimbenicima (od kojih se najčešće spominju žene). Ženski je spol kritiziran za raspad zadruga još od vremena Matije Antuna Reljkovića, časnika brodske pukovnije, koji je upozoravao na štetnost dioba

15 *Tal* = dio, miraz. Lukić koristi i izraz *osebac* = dio miraza koji su žene dobivale od svojih roditelja, a koji se nije unosio u zadrugu već je pripadao samo ženi. Koristi i izraz *prčija* također u značenju miraza, imovine koju je žena donosila u brak.

16 Prvi zadružni zakon nastao je u okviru Temelnog zakona za Vojnu krajinu 1807. godine (zakonske odredbe o kućnim zadrugama od čl. 55-90). Izrađen na temelju običajnog prava, koje je u to vrijeme bilo na snazi u okviru Vojne krajine, bio je prvi pokušaj normiranja zadružnog života. U kasnijim zakonima donesenim od 1870. do 1880. godine dolazi do neslaganja Gradanskog zakonika i zadružnog prava, osobito u pitanju vlasništva, nasljeđivanja i ženskog prava, što je uzrokovalo donošenje brojnih uređaba o zadrugama.

seljačkih obiteljskih zadruga.¹⁷ Žensku krivnju u propadanju sela i naroda, da su upravo žene dijelile očeve, braću, muževe zbog toga što su „svadljive, lijene, kradljive, lukave, lažljive... posvadiše braću među sobom i djecu s roditeljima, te se tako radi tih svađa zadruge raspadoše“ (Sremec 1940: 3) odbacuje autorica Nada Sremec. Ona je u svom djelu „Mi nismo krive, slavonska žena“ obradila težak život žene na selu u prvoj polovini 20. stoljeća.

Sociolog i ekonomist Rudolf Bičanić tu je žensku *teoriju* o raspadu zadruga nazvao naivnom i površnom.¹⁸ Smatra kako su uzroci dioba demografske, tehničke, ekonomske, političke i kulturne prirode, ali se po važnosti ističu baš ekonomski i demografski faktori. Bičanić iznosi konkretne ekonomske pokazatelje krize i njihov utjecaj na zadržano rastakanje imovine: povećani novčani porez, dolazak trgovaca na selo s jeftinom robom, pojava željeznice koja je ubrzala promet roba i iskorištavanje zemlje, industrija koja stvara mogućnost zarade izvan zadruga, otvaranje kapitalističkog tržišta, pad cijene pšenice. Sve to dovelo je do zahtjeva za promjenom načina i intenziteta obrade zemlje, što (do tada) samodovoljna seljačka obiteljska zadruha nije sa svojom unutrašnjom strukturom i organizacijom mogla prihvatiti (Pavličević 2010: 288-291).

Protivnika života u obiteljskim zadrugama u to vrijeme nije bilo mnogo i uglavnom nisu bili poznati i utjecajni poput njegovih pristaša i branitelja. Bili su to pojedinci iz redova svećenika, krajiških časnika i nižih činovnika koji su u zadrugama vidjeli širenje nemoralnog života, lijenost, ranu ženidbu. Posebno su isticali da je život u zadrugama kočio razvoj trgovine jer nitko bez pristanka svih članova zadruge nije mogao ništa prodati. Zadrugarima su zamjerali da previše troše, malo rade, krađu zajedničko dobro i da žene koje ne mogu ništa dobiti iz kuće, „idu stranputice“, nastoje se što više kititi i zbog toga pokušavaju zaraditi ponešto i izvan zajednice (Pavličević 2010: 147; Marković 2009: 229).

Na raspad zadruga nadovezuje se tema depopulacije koja je bila aktualna početkom 20. stoljeća. Problematiku opadanja stanovništva u pet slavonskih kotara među kojima je i brodski s devet općina obrađuje statističar Bojan Pirc, dok je detaljnije obradio selo Otok.¹⁹ Uzroke malog broja rođenih, koji se odnose na područje Otoka, možemo usporediti s Lukićevim zaključcima o manjem broju djece kod domaćeg stanovništva, za razliku od doseljenika. Razlog ograniča-

17 Prema Reljkoviću individualizam, tj. individualna imovina kojoj streme žene, dovodi do raspada zadruga (Reljković 1916: 147, stihovi 2790-2795).

18 Rudolf Bičanić objavio je 1936. godine knjigu naslova *Kako živi narod* kojom ispituje sociološke aspekte kvalitete života sela kroz razgovore s ljudima. Osim što se knjiga pojavljuje istovremeno s etnološkim monografijama ona im je i metodološki srodna. U isto vrijeme nastaje i Lukićev rukopis te je nemoguće ne primijetiti sličnosti u samim naslovima Bičanićeva djela *Kako živi narod* i Lukićevog *Zašto nam narod propada*.

19 Dr. Bojan Pirc, *Opadanje stanovništva u Slavoniji, socijalno-medicinska studija o prilikama rađanja i smrtnosti u pet slavonskih srezova*, Beograd, 1931.

vanju broja djece Pirc vidi u sve prisutnijem mišljenju da žena ne bi trebala imati više od dvoje djece, do čega su doveli uglavnom ekonomski faktori. Pod time se ubraja i zadržni obiteljski život, gdje svekrve, koje krivi i Lukić, zbog diobe imanja odgovaraju žene od rađanja.²⁰ Siromaštvo je, smatralo se, uzrokovano podjelom imovine na više dijelova. Upravo u tome treba tražiti korijen problema propadanja naroda o kojem Lukić piše.

Navodi se i moralno-etički kompleks pod koji potpadaju: gizda ili moda, dukati i komoditet (Pirc 1931: 26-30), isti razlozi koje pronalazimo i u Lukićevu rukopisu.

„Svijet naš domaći neće da ima djece, pa ako ima 1 ili dvoje, to je dosta, više ne treba. Tek, ako ta djeca umru, onda daj, da se opet rodi, ako je to moguće. I onom se ženom rugaju, koja ima 5 – 6 djece, ona je ruglo u selu, a kad kod Njemica ili Madjarica ima 10 – 12 komada, to nije čudo. To je glavni uzrok zašto nam svijet propada, zato su gotovo krive ne mlade, ne žene, već babe i svekrve, koje ne vole djece, pa govore, da je dvoje dosta i caru i banu.“ (Lukić 1935: 3, E/BILJ/1/KT/3).

Na depopulaciju pojedinih hrvatskih krajeva nisu utjecali samo raspad seljačkih obiteljskih zadruga već prekomorsko iseljavanje, Prvi i Drugi svjetski rat, epidemije bolesti (kolera i španjolska gripa krajem 19. i početkom 20. stoljeća), gospodarska kriza, deagrarizacija i deruralizacija te kontinuirani pad nataliteta. Ipak, primarni razlog opadanja stanovništva Lukić vidi u rađanju sve manjeg broja djece „Ako pogledamo uzroke, rad kojih naš narod propada, vidjećemo, da ima toga više, a najveći uzrok bijela kuga, što hara kod nas u velikoj mjeri.“ (Lukić 1935: 3, E/BILJ/1/KT/3). Ne smije se zanemariti ni težak položaj trudnih žena koji u svojoj monografiji *Otok* uviđa svećenik i etnograf Josip Lovretić. One su obavljale većinu fizičkih poslova jednako kao i druge žene. „Ljudi ne mare za trudnu ženu, rugaju joj se, ne pomažu joj, nego je još proganjaju“ (Lovretić 1990: 257). Dr. Ivanić primjećuje kako je pad nataliteta, koji se spominje kao glavni problem propadanja naroda kod Lukića, problem cijelog svijeta, ali dok se u drugim zemljama smanjuje smrtnost djece, u Hrvatskoj je ta brojka još uvijek velika (Pirc 1931: v).²¹

Uzrok negativnog stava prema ženi s velikim brojem djece može se pronaći u sveobuhvatnim promjenama krajem 19. stoljeća na društvenom, kulturnom i gospodarskom planu, do kojih dovode već ranije promijene u agrarnoj proizvodnji koje su se odvijale od vremena ukinuća kmetstva, kada započinje i prvi val raspada zadržnog načina života. Modernizacija i urbanizacija usko su povezane s trendom raspada seljačkih obiteljskih zadruga i patrijarhalnih vrednota. Budući da je zadržna obitelj do tada bila temeljna jezgra života,

20 Kod opisa sela Klakara Lukić za život u zajednici odnosno zadrugi upotrebljava izraz *u rpe*.

21 Direktor Centralnog higijenskog zavoda.

novonastale promjene bilo je teško shvatiti. Osobito stoga što je, kako ističe etnolog Milovan Gavazzi, temelj seljačke obiteljske zadruge bilo načelo nedjeljivog imetka i zajedničkog gospodarenja, (Gavazzi 1978: 82), ona je predstavljala zajedništvo i međusobno poštovanje. Združene obiteljske organizacije imale su čvrstu hijerarhijsku strukturu temeljenu na patrijarhalnim načelima prvenstva muškog roda i prvenstva starosti koja je uzdrmana novonastalim promjenama. Posljedica svega bilo je jačanje individualnih interesa, slabljenje muškog autoriteta i jačanje samosvijesti majke i žene (Spajić Vrkaš 1995: 452). Javlja se mogućnost zapošljavanja u drugim granama privrede te u seoske obitelji na različite načine počinje pritjecati novac, što se ogledalo u boljoj odjeći (zlatovez i svilovez), arhitekturi (kvalitetnija gradnja, bolji i prostraniji interijeri), obilnijoj prehrani, odnosno boljim životnim uvjetima. Ipak individualizam nije smatran pozitivnom osobinom o čemu piše i Ivan Brlić „Naše kućne zadruge – prastara brana naših seoskih gospodarstava – razorene su duhom individualizma, nepoštivanjem porodice i starijih.“ (Brlić 1938: 12).

MODA, DUKATI I GIZDA

Jednim od najvećih društvenih poroka već u 19. stoljeću smatrala se *gizda* odnosno pretjerivanje u odijevanju i kićenju. Lukić modu i dukate, koji se na nju nadovezuju, navodi kao drugi veliki uzrok propadanju naroda.

Krajem 19. stoljeća, a intenzivnije nakon završetka Prvoga svjetskog rata, narodno tekstilno umijeće smatralo se kulturnim dobrom te jednim od obilježja nacionalne pripadnosti. Budući da se pod europskim civilizacijskim utjecajima počelo napuštati, postavljalo se pitanje kako to spriječiti. Građanski intelektualni krugovi počinju se sve više zanimati za narodnu nošnju. Antun Radić smatrao je kako hrvatska kultura ima svoje obilježje u narodnim pjesmama, narodnom shvaćanju pravde i poštenja, narodnom vjerovanju te nošnji (Jiroušek 1936: 175).²² Sličnog je mišljenja bio i Vladimir Tkalčić, prvi kustos i poslije ravnatelj Etnografskog muzeja u Zagrebu, prema kojem su „tvorevine duševne i materijalne kulture našega „prostoga puka“ u prvom redu one, u kojima se najčišće sačuvalo naše narodno obilježje.“ (Tkalčić 1922: 73).

Zanimanje za tradicionalno podupire i ilirski pokret, koji nastoji nacionalnu

22 Isidor Kršnjavi (1845. – 1927.), povjesničar umjetnosti, slikar te znameniti kulturni i javni djelatnik. Bavio se i hrvatskim seljačkim tekstilom. Od 1874. radio na organizaciji izložbe na kojoj bi se predstavile narodne rukotvorine, što je ostvareno tek 1879., nakon što mu je uspjelo osnovati *Društvo umjetnosti*. Izlazak u javnost nove udruge bila je *Izložba umjetnosti i umjetničkog obrta*, priređena u Vraniczanyjevoj palači. Među brojnim osobnim doprinosima hrvatskoj kulturi, Kršnjavome pripada i zasluga za osnivanje Muzeja za umjetnost i obrt, 1880., kojemu je bio i prvim ravnateljem.

pripadnost iskazati odjećom. Zanimljivo je da, dok se na selu odvija proces postupnog napuštanja narodne nošnje, u građansku odjeću unosi se narodni stil i to na način da se u muškoj odjeći počinje nositi surka – gornji kaput od smeđeg sukna s crvenim gajtanima.²³ Uzor mu je bio u seljačkom kaputu – halji (Schneider 1985: 371-374). Kraj 19. stoljeća je i vrijeme kada se etnologija u Hrvatskoj pokušava utemeljiti kao znanstvena disciplina, a proučavanje narodne kulture odvijalo se u odnosu prema elitnoj kulturi. Jednako tako kad se govorilo o narodnoj kulturi mislilo se na seljačku kulturu, karakterističnu za seljačko stanovništvo u predindustrijskom razdoblju.

Početkom 20. stoljeća kroz tisak se provlačilo mišljenje da kićenje uništava moralne, gospodarske i pravne temelje seoskih zajednica te da je glavni uzrok „bijeloj kugi“.

Problemom depopulacije odnosno „bijeke kuge“ na području Slavonije od sredine 19. stoljeća do početka Drugoga svjetskog rata detaljnije se bavila etnologinja Aida Brenko. Osvrnula se i na primijenjene sustave vrijednosti koji nastaju u vrijeme prelaska s prirodne na robno novčanu-privredu. Slično Lukićevim razmišljanjima Brenko zaključuje kako žena koja je rodila jedno ili dvoje ženske djece više nije željela rađati bojeći se da ih neće moći opremiti prema ondašnjim zahtjevima (Brenko 2006: 52, 58).

Žene koje slijede modu prikazivane su kao osobe lakog morala, koje zbog lijevnosti i lagodnosti zanemaruju „prirodne“ ženske poslove i dužnosti. Međutim, nerijetko se događalo da su u istoj sredini građansku odjeću prihvatili samo muškarci pa iako su žene zadržale domaću odjeću drugačijeg stila, kritike nisu upućene muškom dijelu populacije.

U isto vrijeme Seljačka sloga pokreće niz aktivnosti za očuvanje narodne nošnje koja se u nekim sredinama počela gubiti.²⁴ Pojavljuje se i knjižica *Dostojanstvo – ne gizda*, (Maček 1940: 10-11) u kojoj se iznosi kako moda potkopava moralne i ekonomke vrijednosti zajednice. Narodna nošnja opisivala se kao kvalitetnija i trajnija. Izrađivala se na selu, na vlastitom kućnom pragu pa je i novac ostajao na selu, umjesto u rukama trgovaca. Budući da je trošenje novaca na kupovnu odjeću i materijale uzrok siromašnju sela, Seljačka sloga je predlagala povratak proizvodnji domaćeg tekstila i ručnoj izradi odjeće, što bi selu omogućilo podmirivanje vlastitih potreba (Brenko 2006: 52, 58), iako je gospodarski razvoj doveo do toga da seljačka poljoprivredna proizvodnja više nije dorasla novim tehnologijama i većim zahtjevima tržišta. Osim toga, nakon raspada zadružnih obitelji, žena više nije stizala sama proizvesti odjeću

23 Proces se na području Hrvatske odvijao nejednoliko. U nekim je predjelima započeo sredinom 19. st. dok se drugdje intenzivirao u 20. st., osobito nakon završetka Prvoga svjetskog rata.

24 Kulturno-prosvjetno društvo Hrvatske seljačke stranke (HSS), osnovano 11. listopada 1925. u Zagrebu.

za obitelj, koja se morala kupovati. Nošnje koje su se i dalje izrađivale bile su pod stranim utjecajem, što se odnosi na način izrade i materijale koji su se također kupovali, čime se dalje osiromašivala obitelj.

Promišljanja o ženskoj nošnji kao glavnom uzroku „bijeloj kugi“, pronalazimo u rukopisu Luke Lukića:

„Ženske se kite i gizdaju ne samo za godove već i višeput preko godine, ne samo u svoje lijepe košulje: vezenke, spljetanke, šlingane, proste, soteške i svilenke, već i u razne suknje i bluze, koje stoje dosta stotina dinara. Ovo je baš zlo, što je i jedno i drugo kitnja, a to znači, da kuća koja ima 2 – 3 kćeri mora se ili zadužiti ili propasti. Svaka djevojka do udaje spremi sebi toliko tih nepotrebnih stvari, da bi jedva stalo u dobra kola. A to nije potrebno, a to ne mora biti! Ako će se ženske kititi s košuljama, dobro je i pohvalno, ali onda ne moraju biti i suknje i bluze, dosta je to samo jedno. I ona koja je siromašna u selu, mora se trsiti i nositi još i bolje, nego najbogatijega ratara kći, pa kako neće onda ova? A to ne bi trebalo!“ (Lukić 1935: 4, E/BILJ/1/KT/3).

Pirc se ne slaže s tezom da su jedan od glavnih krivaca za osiromašenje obitelji, odgađanju udaje i manjem natalitetu upravo dukati ili kićenje. Uzroci opadanja stanovništva trebaju tražiti u prilikama koje su vladale u Vojnoj krajini te navodi kako manji broj djece nije pojava novijeg datuma jer o tome govori još i Reljković u *Satiru*, gdje ističe kako žene kod vjenčanja vraćaju (obavljaju magijske postupke) da odgode prvi porod kako bi što dulje bile mlade i lijepe (Reljković 1916: 111).²⁵ Razlozi izbjegavanja začeca mogu se tražiti i u bračkovima sklopljenim bez privole, samom ustrojstvu zemlje i prilikama koje su vladale u danom trenutku.

Pad nataliteta, „bijela kuga“, na Granici (zbog izbjegavanja začeca i prekidanja trudnoće) bio je tema kojom su se bavili mnogi autori. Spomenut ćemo F. S. Engela koji na temu pobačaja piše: „Među drugim uzrocima koji delimično ubrzavaju depopulaciju jeste i to što kamenoresci koji stižu iz Persije ili Makedonije ovde izvode svoju veštinu i time nanose ne malu štetu ljudskome rodu.“ (Kozić 1982: 18).²⁶

Podaci o načinima prekidanja trudnoće koji se još uvijek mogu prikupiti na terenu, podudaraju se s onima koji se spominju u literaturi, kao što je vreteno, igla za pletenje ili gušćje pero (Pirc 1931: 26). O mehaničkim sredstvima za obavljanje pobačaja (šiljasti predmeti) pisalo se u liječničkoj literaturi. Ginekolog i povjesničar medicine Vladimir Bazala navodi umetanje ili *bušenje* vretenom (dio kolovrata), gušćjim ili račjim perom, pa čak i ubadanjem igle za pletenje u

25 Stihovi 1545-1575.

26 Franz Stefan Engel, (prije 1752. – nakon 1822.), vojnokrajiški činovnik i dvorski dužnosnik.

trbuh. Narodne predaje tumače kako je najbolji rezultat davalo pero iščupano iz krila divlje guske. Za pojedine postupke izazivanja pobačaja vjeruje se da su u naše krajeve došli još za vrijeme osmanlijske okupacije. Pobačaje su na turskim dvorovima obavljale primalje, nazivane *kanli-hebe* (krvave primalje). Poslije se njihov posao prenio i na niže slojeve društva (Bazala 1943: 127-129).

Mišljenja o povećanom broju pobačaja zbog smanjenja potomstva mogu se naći i nešto ranije u odgovorima na anketu koju je Društvo gospodarsko hrvatsko-slavonsko uputilo 1850. godine svojim članovima. Ivan Štefani, član društva, među ostalim, u *Listu* kaže: „Al, dok je i koliko moguće, nastoje svim silama i sredstvi preprečivati žene, ako mnogobrojnom decom obteršene udove ostanu, proganjane bivaju, i tako su usled naloženih njima zajedničkih kućnih poslova, koje su obavljati dužne, primorane često vlastitu svoju djecu zapustiti, niti tako lahko obteršene decom za muž poći mogu... Zato za preprečiti porod štokakve lekove (vraćta) uzimlju, tiskati se daju, samo da decu iz utrobe ma kako izteraju i često zajedno s decom bivaju žrtvom.“ (*List* 1850: 28).²⁷

Štefani u svom obraćanju napominje kako se djeca ne šalju u škole ili potiču da potraže bolje poslove već ih se prisiljava na ženidbu s tek napunjenih četrnaest godina i to upravo zbog povećanja broja članova seljačke obiteljske zadruge. Smatra i da do smanjenja broja djece ne bi dolazilo kad bi majke imale sigurnost, odnosno vlastitu imovinu, zbog čega samostalna manja domaćinstva drži boljima, a veći broj djece potaknuo bi njihovo školovanje te odlazak na rad izvan kuće (*List* 1850: 29-31). Iako se namjerno sprječavanje začeca stavlja na teret ženama, Pirc smatra kako je ono „...u potpunoj saglasnosti među mužem i ženom i ne treba kriviti samo ženu“ (Pirc 1931: 26). Kao moguće razloge ograničavanja broja djece navodi zadružni život (Pirc 1931: 29, 30), podjelu imanja i moralno-etički kompleks.²⁸

Promijenjeni životni uvjetima nastali krajem 19. stoljeća dovode do toga da je veći broj djece postao nepoželjan. Od žena se očekivalo da imaju manje djece, ali način na koji će to izvesti bio je prepušten njima. Žene su stoga usvojile praksu abortusa, nažalost s posljedicama na vlastito zdravlje i život (Brenko 2006: 60).

Djeca ne samo da su u seljačkim obiteljskim zadrugama smatrana bogatstvom nego ona su bila prijeko potrebna kao radna snaga. Manjak djece doveo bi do problema opstanka obitelji. Padu nataliteta nije uzrok moda ili želja za lagodnijim životom, kako je Lukić smatrao, već nužda kako bi se budućim naraštajima osigurao pristojan život „kakav su i njihovi djedovi imali“ smatra Nada Sremec (Sremec 1940: 46). Brenko se također osvrće na termin lagodnog života bez

27 *List društva gospodarskoga hrvatsko-slavonskoga.*

28 Prema zadružnom zakonu kod diobe zadruga se dijeli na jednake dijelove ovisno o broju članova. Dijeljenje imanja na više dijelova predstavlja realnu opasnost od siromaštva.

djece, kako se prikazivao život žena u kontekstu „bijeke kuge”, napominjući kako se on uglavnom sastojao od straha: straha od začeca, straha od pobačaja, straha od grijeha i straha od zakona (Brenko 2006: 60). Materijalne prilike i potreba za radnom snagom, nisu ženama dopuštale dulji (nužan) oporavak nakon poroda, zbog čega su žene često oboljevale i umirale. Prebacivanje krivnje na ženski spol tumači se time da se u tranzicijskim društvima, uza sve ostale promjene koje ga zahvaćaju, mijenja i način odijevanja, naročito žena, koji se zatim tumači kao opravdanje za uznemiravanje (Horvat i Perasović Cigrovski 2014: 300).

ZAKLJUČAK

Većina autora koji su pisali o društvu, a osobito o životu u seljačkim obiteljskim zadrugama, jednako kao i Lukić, iznose mišljenje da je uzrok svemu zlu na selu raspad seljačkih obiteljskih zadruga. Kao uzrok propadanju naroda navode se moda i dukati odnosno *gizda*. Krajem 19. stoljeća, a intenzivnije nakon završetka Prvoga svjetskog rata, narodno tekstilno umijeće smatralo se kulturnim dobrom te jednim od obilježja nacionalne pripadnosti, koje se počelo napuštati pod europskim civilizacijskim utjecajima. Stoga se kićenje, koje uništava moralne, gospodarske i pravne temelje seoskih zajednica, vidi kao glavni uzrok „bijeloj kugi“. Trošenje novaca na kupovnu odjeću i materijale uzrok je siromašju sela, a žene koje slijede modu prikazivane su kao osobe lakog morala, koje zbog lijenosti i lagodnosti zanemaruju ženske poslove i dužnosti, pod čime se uglavnom podrazumijeva rađanje.

Budući da u 19. stoljeću dolazi do jačanja gospodarstva, a samim time i mogućnosti zapošljavanja izvan kuće, u seoske obitelji počinje pritjecati novac, što je doprinosilo laganom raspadu zadružne ekonomije. Bolji uvjeti života²⁹ koji su se, među ostalim, ogledali u zlatom i svilom vezenom ruhu, doprinijeli su osipanju obiteljskog bogatstva i smanjenju broja djece, odnosno broja stanovnika općenito. Zbog nastalih promjena javljaju se zagovornici zadružnog života kao jedinog kroz koji je moguće očuvanje i održavanje obiteljskog bogatstva.

29 Kao dodatan problem koji dovodi do propadanja naroda Lukić navodi navike konzumacije alkohola, duhana i crne kave.

„Mnogo svijeta ubija alkohol, duhan, pa i crna kava. – Alkohol truje tijelo, osobito rakija, rum, likeri, konjak i drugi preparati. Uživaoći toga, vidimo da su obično mršavi i blijedi, nemaju teka, slabo jedu, ginu za pićem i obično za par godina zlo svrše sa sušicom... Duhan isto tako truje naš narod, osobito mladež. I crna kava nije dobra, a ni zdrava za narod, prem su se neki na nju naučili više nego na duhan ili rakiju. Crna kava sa svojim otrovom kofeinom doduše uzbuđuje živce, ali loše djeluje na srce, koje jače i brže tuče (bije) što ne bi smjelo da bude, a tim nam i škodi” (Lukić 1935: 9-10, E/BILJ/1).

Početak 20. stoljeća kulturno prosvjetna organizacija Hrvatske seljačke stranke, Seljačka sloga, potiče očuvanje cjelokupnosti narodnog života. Pod narodnim misli se na sve ono što je narod kroz povijest stvorio u svrhu lakšeg života. Vodeći se time, Seljačka sloga je nastojala približiti seljaka modernom svijetu usvajanjem osnovnih znanja bez kojih se nije mogao očekivati gospodarski napredak. Potaknut razmišljanjima navedene organizacije Luka Lukić zapisivao je svoja razmišljanja o negativnim procesima koji su utjecali na svjetonazor i demografske promjene.

Kako se žena vrednovala na osnovi svojih produktivnih i reproduktivnih sposobnosti, ograničavanje poroda, koje je bilo u suprotnosti sa zadružnom ideologijom, dovelo je do smanjenja broja djece i posljedično ukupnog broja stanovnika.

LITERATURA I IZVORI

Bazala, Vladimir. 1943. *Poviestni razvoj medicine u hrvatskim zemljama*. Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod.

Blaževac – Pajkov, Mato. 2016. *Luka Lukić učitelj, etnograf i melograf u Klakaru*. Zagreb – Klakar: HAZU.

Brenko, Aida. 2006. „Bijela kuga“. *Etnološka istraživanja* 11: 51-64.

Brlić, Ivan. 1938. *Hrvatsko seljačko zadrugarstvo i međunarodne poljoprivredne zadružne ustanove*. Zagreb: Tipografija d.d.

Gavazzi, Milovan. 1978. *Vrela i sudbine narodnih tradicija kroz prostore, vremena i ljude*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

Horvat, Martina. Perasović Cigrovski, Barbara. 2014. „Uznemiravanje žena na javnim mjestima – osvrt na uzroke, oblike i učestalost problema uznemiravanja u Hrvatskoj i svijetu“. *Sociologija i prostor* 52: 293-312.

Jiroušek, Antun. 1936. „Utjecaj hrvatske etnografije na razvoj kulturnih prilika u hrvatskome narodu“. U *Obzor. Spomen-knjiga 1860-1935*. Zagreb: Tipografija, str. 172-178.

Kozić, Maja. 1982. „Bračni život slavonske graničarske žene u svjetlu suvremenih zapisa“. U *Ethnographia Panonica – Žena u seoskoj kulturi Panonije*, Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, str. 15-21.

Krajnović, Martina. 1999. „Etnomuzikološki rad Luke Lukića (1875.-1956.) uz usporedbu sa snimcima vokalne folklorne glazbe u okolici Slavenskog Broda 80-ih godine 20. stoljeća“. *Arti musices* 30(1): 75-90.

List društva gospodarskoga hrvatsko-slavonskoga. 1850. Zagreb: Hrvatsko-

slavonsko gospodarsko društvo.

Lovretić, Josip. 1990. *Otok*. Vinkovci: Privlačica.

Lukić, Luka. 1935. *Zašto nam narod propada?*. Muzej Brodskog Posavlja, E/BILJ/1/KT/3.

Lukić, Luka. 1939. Što sam doživio u svom životu od g. 1890.-1940. Muzej Brodskog Posavlja, E/A/2/KT/3.

Luka, Lukić. s. a. *Autobiografija*. Muzej Brodskog Posavlja, E/A/1/KT/3.

Maček, Vlatko. 1940. *Dostojanstvo – ne gizda... Mala knjižica seljačke sloge*. Zagreb: Tipografija d.d.

Marković, Ivančica. 2009. „Podjela i raspad kućnih zadruga u Slavoniju u 19. stoljeću“. *Scrinia Slavonica* 9: 221-231.

Ograjšek, Ida. 2004. „Zastupljenost ženskog pitanja u hrvatskim glasilima na kraju 19. stoljeća“. *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest* 34/35/36: 89-100.

Pavličević, Dragutin. 2010. *Hrvatske kućne zadruge I*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.

Pirc, Bojan. 1931. *Opadanje stanovništva u Slavoniji, socijalno-medicinska studija o prilikama radjanja i smrtnosti u pet slavonskih srezova*. Beograd: Štamparija centralnog higijenskog zavoda.

Primorac, Jakša. 2010. „Arhivska građa odsjeka za etnologiju HAZU“. *Zbornik za narodni život i običaje* 55: 9-39

Reljković, Matija Antun. 1916 [1762]. *Satir iliti divlji čovik*. Edicija *Stari pisci Hrvatski*, knjiga XXIII. Zagreb: JAZU.

Schneider, Marijana. 1985. Nošnja Iliraca. U *Hrvatski narodni preporod, 1790.-1848., Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta*. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, str. 371-379.

Spajić Vrkaš, Vedrana. 1995. „Tradicija i vertikalna klasifikacija obiteljskih odnosa“. *Društvena istraživanja* 4(4-5): 451-464.

Sremec, Nada. 1940. *Mi nismo krive, slavonska žena*. Zagreb: Gospodarska sloga.

Tkalčić, Vladimir. 1922. „Etnografski muzej u Zagrebu“. *Narodna starina* 1: 73-75.

Župan, Dinko. 2010. „Živio svijetli Ban! Kako je u školskim spomenicama i izvještajima zabilježen posjet bana Dragutina Khuena-Héderváryja nekim mjestima Virovitičke županije 1889. i 1893.“. *Scrinia Slavonica* 10: 212-225.